

Krzysztof POPEK

MNIEJSZOŚĆ MUZUŁMAŃSKA W BUŁGARII

Wstęp

Według danych z 2011 roku, mniejszość muzułmańska w Bułgarii stanowi około 10% populacji tego kraju (577 139)¹. Składają się na nią reprezentanci narodowości tureckiej, ale także Pomacy (czyli bułgarskojęzyczni mahometanie), Romowie oraz Tatarzy, choć – ze względu na specyficzny rozwój tożsamości tej grupy wyznaniowej na Bałkanach oraz doświadczenia przymusowej bułgaryzacji – podziały te są złożone i płynne. Obecność tak licznej mniejszości wyznaniowej w państwie, które do połowy XX wieku podkreślało swój ścisły związek z prawosławiem, a nieprzerwalnie prezentowało się jako homogeniczne pod względem struktury narodowościowej, rodziło wiele problemów, konfliktów oraz wyzwań w przeciągu nowej historii Bułgarii (aktualnych do dnia dzisiejszego). W niniejszym artykule pragnę się skupić na kluczowych zagadnieniach związanych z egzystencją muzułmanów na tym obszarze w przeciągu XX wieku: nad przejawami antyislamskiej polityki władz bułgarskich pod postacią zarówno wielkich akcji przymusowej bułgaryzacji i wysiedleń, stałych działaniach związanych z dyskryminacją tej mniejszości, źródeł tej polityki na polu kulturowym, a także współczesnej sytuacji wyznawców islamu w Republice Bułgarii po upadku komunizmu.

Wielkie akcje wymierzone w muzułmanów w Bułgarii

Od powstania Bułgarii w 1878 roku kilkakrotnie organizowano wielkie akcje asymilacji oraz wypędzeń ludności muzułmańskiej, których celem było zmniejszenie liczebności tej mniejszości (bądź nawet jej wyeliminowanie). Niezależnie od charakteru tych inicjatyw i pobudek przyświecających ich organizatorom (chrystianizacja, zmiana imion i nazwisk, rugowanie języka tureckiego z przestrzeni publicznej, przymusowe wysiedlenie) czy od obowiązującej ideologii państwowej (monarchia konstytucyjno-parlamentarna, reżim autorytarny, komunizm), każde z tych przedsięwzięć miało na celu urzeczywistnienie wizji homogenicznego państwa narodowego zamieszkałego wyłącznie przez ludność bułgarską. Historycy przeważnie zwracają uwagę na trzy największe akcje asymilacji muzułmanów w Bułgarii: w 1912 roku, 1942 roku oraz w drugiej połowie lat osiemdziesiątych.

¹ *Население по местоживееене, възраст и вероизповедание*, <censusresults.nsi.bg/Census/Reports/2/2/R10.aspx> 24.02.2015.

Do pierwszej akcji przymusowej zmiany imion i nazwisk oraz chrystianizacji wśród muzułmanów doszło w czasie wojen bałkańskich w latach 1912–1913. W wyniku działań wojennych w 1912 roku w granice państwa bułgarskiego zostały włączone obszary Rodopów, zamieszkałych przez znaczący odsetek wyznawców islamu (Pomaków oraz Turków), którzy stali się ofiarą nacjonalistycznego entuzjazmu wojennego, wzniecanego przez hasło „ostatecznego wygnania Turków z Bałkanów”. Nie można także zapominać, że w latach 1912–1913 przepisy związane z ochroną praw mniejszości (określone przez konstytucję z 1879 roku, ale i traktat berliński z 1878 roku czy umowy zawierane między Bułgarią a Imperium Osmańskim) zostały niejako zawieszane wobec stanu wojennego i nadrzędnej idei zwycięstwa. Akcja chrystianizacyjna objęła około 200 tys. mahometan na obszarach, które pozostawały w granicach Bułgarii od 1885 roku, jak i na ziemiach, okupowanych przez armię bułgarską: przede wszystkim Rodopach, ale i w Macedonii oraz Tracji Zachodniej. W jej trakcie dopuszczono się szczególnej brutalności w rodopskich miejscowościach: Żizewo, Cryncza, Trigrad, Mygła oraz Tymrysz, z których część z tego powodu opustoszała. Cała akcja asymilacyjna była koordynowana przez bułgarską Cerkiew prawosławną oraz bojowników z Wewnętrznej Macedońsko-Odrińskiej Organizacji Rewolucyjnej (WMORO) przy nieoficjalnym wsparciu rządu, zdominowanego przez rusofilską oraz konserwatywną Partię Narodową. Działania te zostały wstrzymane wraz z dymisją premiera Iwana E. Geszowa, klęską Bułgarii w II wojnie bałkańskiej oraz rozpisaniem nowych wyborów parlamentarnych, w czasie których poszczególne partie starały się uzyskać poparcie mniejszości muzułmańskiej. Nowy rząd z liberałem Wasilem Radosławowem na czele umożliwił Pomakom powrót do ich wyznania oraz muzułmańskich imion. Zaprzestanie represji wobec omawianej mniejszości nie przeszkodziło nowym władzom zorganizować w 1914 roku akcję wymiany ludności z Turcją, w wyniku której Bułgarię opuściło ok. 6 tys. muzułmanów. Jednak był to jedynie niewielki odsetek muzułmańskich cywilów, którzy w okresie 1912–1914 opuścili Bułgarię bądź zginęli z rąk bułgarskich żołnierzy – ich łączną ilość szacuje się na około 215 tys.²

Druga wielka akcja bułgaryzacji mniejszości muzułmańskiej miała miejsca w okresie II wojny światowej. Stowarzyszenie Ojczyzna (*Rodina*)³, które powstało w 1937 roku, początkowo promowało idee nowoczesności wśród Pomaków i możliwości pogodzenia islamu z bułgarskością, dzięki czemu zyskała sobie przychylność cara Borysa III (zdominował on w tym okresie bułgarską scenę polityczną i ustanowił rządy autorytarne). W latach czterdziestych organizacja ta zaczęła wyraźnie zmieniać swój charakter, kładąc coraz większy nacisk z elementu

² В. Арденски, *Загаснали огнища*, София 2005, s. 58–97; M. Neuburger, *The Orient Within. Muslim Minorities and the Negation of Nationhood in Modern Bulgaria*, Ithaca-London 2004, s. 41–42; П. Стоянова, *Покръстването на българите мюсюлмани*, Анамнеза, 2006, 1\ 3, s. 128–139; Г. Зеленгора, *Балканската война – масова смърт и етническо прочистване*, Либерален преглед, 2013, 3, s. 658 et passim.

³ Więcej o Bułgarsko-Muzułmańskim Stowarzyszeniu Kulturno-Oświatowym i Dobroczynnym „Ojczyzna” zob. П. Станчев, „Родина” – организация на българите мюсюлмани в Родопите, София 2008.

„muzułmańskiego” na „bułgarski” i wreszcie zmuszając przedstawicieli społeczności pomackiej do porzucenia islamu i jednoznacznej deklaracji przynależności narodowej. W lecie 1942 roku doszło do analogicznej akcji, jak tej z 1912 roku – we współpracy z Stowarzyszeniem Ojczyzna i Cerkwią prawosławną zmuszono 60 tys. muzułmanów do konwersji na chrześcijaństwo oraz zmiany imion. Represje spotkały także ignorowaną do tej pory społeczność romską wyznania muzułmańskiego, co wpisywało się w elementy polityki rasistowskiej władz bułgarskich, realizowanych przy wyraźnym wsparciu ich sojuszników z III Rzeszy⁴. Cyganom ograniczano możliwość osiedlania się w miastach i korzystania z usług transportowych, do tego otrzymywali oni mniejsze racje żywnościowe oraz planowano ich deportację. Podobnie jak miało to miejsce po wojnach bałkańskich, wraz ze zmianą sytuacji politycznej (koniec II wojny światowej oraz przejęcie władzy przez komunistów w Bułgarii), wycofano się z ustaw wymierzonych w Romów, a Pomakom ponownie zezwolono na powrót do wyznania oraz przyjęcie starych imion i nazwisk. Stowarzyszenie Ojczyzna została rozwiązana jako „organizacja o charakterze faszystowskim”⁵.

Do trzeciej, a zarazem najbardziej długotrwałej akcji bułgaryzacji muzułmanów doszło pod rządami komunistów w latach osiemdziesiątych. Poprzedził ją szereg projektów, których celem miało być wyeliminowanie tej mniejszości przez asymilację bądź wysiedlenia i stworzenie z Bułgarii państwa jednego narodu (wbrew pierwotnym założeniom internacjonalizmu komunistycznego). Wzrost nastrojów nacjonalistycznych niewątpliwie był związany z zaniepokojeniem władz bułgarskich wysokim przyrostem naturalnym w rodzinach muzułmańskich (powszechnie były to rodziny wielodzietne)⁶ w stosunku do bułgarskich oraz konfliktem na Cyprze, w wyniku którego na północnej części wyspy powstało państwa zdominowane przez Turków. W nawiązaniu do epoki bułgarskiego odrodzenia narodowego (1762–1878)⁷, całe przedsięwzięcie nazwano „procesem odrodzeniowym”, oceniając, że jest to „zamknięcie kształtowania się narodu bułgarskiego”, za którego część uznano wszystkich muzułmanów, niezależnie od języka czy deklaracji tożsamościowych. W 1982 roku w czasie spotkania I sekretarza Bułgarskiej Partii Komunistycznej (BKP) Todora Żikowa z prezydentem Turcji Kenanem Evrenem dotyczącego migracji Turków bułgarskich, Sofia

⁴ Trzeba tu zaznaczyć, że wspólnota żydowska w Bułgarii była jedną z nielicznych w Europie, które przetrwały II wojnę światową (mimo że w okresie konfliktu objęły ją podobne ustawy dyskryminacyjne jak Romów). Z drugiej strony Bułgarzy byli odpowiedzialni za śmierć około 11 tys. Żydów z Macedonii, Tracji Zachodniej, Dobrudży oraz „Kresów Zachodnich”, czyli obszarów, które znajdowały się pod ich okupacją w tym okresie. Zob. В. Пауновски, Й. Илел, *Евреите в България между унищожението и спасението*, София 2000.

⁵ T. Czekalski, *Bulgaria*, Warszawa 2010, s. 177; И. Карахасан-Чънар, *Етническите малцинства в България*, София 2005, s. 129; M. Neuburger, *Pomak Borderlands: Muslims on the Edge of Nations*, Nationalities Papers, 2000, 28\1, s. 189.

⁶ Н. Илиева, *Турската етническа група в България (1878–2001)*, София 2010, s. 65.

⁷ Zob. Н. Генчев, *Българското Възраждане*, София 1995, passim; E. Solak, *Znaki szczególne. Językowe i wokół językowe problemy bułgarskiego Odrodzenia*, Kraków 2009, s. 20–38.

otrzymała jasne sygnały, że Ankara nie będzie mieszać się w sprawy mniejszości muzułmańskiej w Bułgarii⁸.

Władze bułgarskie przystąpiły do ponownej akcji zmiany imion oraz nazwisk wśród muzułmanów, która do 1984 roku objęła 100 tys. osób, początkowo z mieszanych małżeństw pomacko-tureckich. W 1982 roku zakazano osiedlania się wyznawców islamu na terenach przygranicznych, gdzie mieli oni być najbardziej podatni na wpływy „wrogiej propagandy kapitalistycznej Turcji”. Do intensyfikacji działań wymierzonych w muzułmanów doszło pod koniec tego roku – w nocy z 24 na 25 grudnia Turkom zaczęto nadawać bułgarskie imiona oraz nazwiska. Do połowy stycznia 1984 roku akcja ta objęła 310 tys. osób. Podsumowaniem tych działań były słowa Todora Żiwkova, obrazujące jednoznacznie cele polityki mniejszościowej władz komunistycznych: „W Bułgarii nie ma Turków! Bułgaria jest państwem jednego narodu!”⁹. Do marca 1985 roku już 850 tys. Turków nosiło słowiańskie imiona i nazwiska. Dochodziło do protestów oraz stawiania oporu ze strony muzułmanów, w szczególności w północno-wschodniej części kraju. Liczbę zabitych w czasie tłumienia manifestacji, podczas aresztowań oraz w więzieniach szacowano na setki. Strona muzułmańska odpowiadała na akcję asymilacyjną przemocą – doszło do kilku zamachów terrorystycznych, z których najpoważniejsze miały miejsca 30 sierpnia 1984 roku na dworcu w Płowdiwie i na lotnisku w Warnie oraz 9 marca 1985 roku w pociągu relacji Burgas-Sofia. Ich sprawcy byli powiązani z turecką skrajnie nacjonalistyczną organizacją Szare Wilki. Zamachy stały się pretekstem do dalszych represji, mających na celu wyrugowanie języka tureckiego z przestrzeni publicznej: przestały się ukazywać gazety związane z tą mniejszością, nie dawano także programów telewizyjnych i radiowych w języku tureckim. Bardziej umiarkowany charakter przybrał Turecki Ruch Narodowowyzwoleńczy, założony przez środowisko młodej inteligencji tureckiej z Ahmedem Doganem na czele. Jego celem było sparaliżowanie antytureckich działań, jednak została on szybko rozbity, a główni działacze aresztowani. W odpowiedzi na te formy oporu władze komunistyczne zorganizowały akcję wysiedleńczą na wielką skalę, do której przygotowywały się właściwie już od połowy lat osiemdziesiątych. W maju 1989 roku Zgromadzenie Narodowe przyjęło nowelizację ustawy paszportowej, na mocy której granica miała być otwarta dla tych Turków, którzy „chcą czasowo przenieść się do Turcji”. W praktyce do wyjazdu zmuszono muzułmanów sprzeciwiających się „procesowi odrodzeniowemu” i nie przyjęli nowych imion oraz nazwisk. Do sierpnia Bułgarię opuściło około 310–370 tys. ludzi, wśród których byli także przedstawiciele innych mniejszości muzułmańskiej, a wydarzenia te przeszły do historii jako „Wielka Wycieczka”. Polityka bułgarska uległa pewnemu złagodzeniu po wydarzeniach we wsi Todor Ikonomowo 20 maja 1989 roku – milicja otworzyła ogień do protestujących muzułmanów, zabijając siedem osób. Faktyczny kres polityki

⁸ Wpływ na stanowisko Republiki Turcji miała jej trudna sytuacja związana z zaognionym konfliktem na Cyprze oraz prowadzeniem działań militarnych przeciwko Kurdom. Zob. A. Brzeziński, *Grecja*, Warszawa 2002, s. 216; D. Kołodziejczyk, *Turcja*, Warszawa 2011, s. 254–258.

⁹ A. Eminov, *Turks and Tatars in Bulgaria and the Balkans*, Nationalities Papers, 2000, 28\1, s. 141.

asymilacji i wysiedleń nastąpił ostatecznie po przemianach demokratycznych w Bułgarii, będących następstwem rozpadu bloku wschodniego¹⁰.

Przejawy stałej dyskryminacji muzułmanów w Bułgarii

Badania oraz opracowania dotyczące represji wobec mniejszości muzułmańskiej w Bułgarii skupiają się przede wszystkim na powyżej opisanych wielkich akcjach zmierzających do asymilacji mahometan. Jednak nie można zapominać, że w przeciągu historii przeszło 150 lat historii państwa bułgarskiego muzułmanie byli traktowani jako obywatele drugiej kategorii, a zagwarantowane przez konstytucję oraz traktaty międzynarodowe prawa nie były często przestrzegane. Polityka antyislamska władz bułgarskich nie miała charakteru epizodycznego, nie ograniczyła się wyłącznie do wydarzeń z 1912, 1942 oraz lat osiemdziesiątych XX wieku, a stała, choć była prowadzona w stosunkowo niekonsekwentny sposób.

Już w pierwszych latach funkcjonowania utworzonego w 1878 roku Księstwa

Bułgarii ludność muzułmańska wprawdzie zyskała szereg praw opisanych w traktacie berlińskim, konstytucji tyrnowskiej, tymczasowych przepisach o administracji religijnej z 1880 roku czy porozumieniach konstantynopolitańskich z 1909 roku, jednak często regulacje te były nierespektowane. Łamano podstawowe prawa własności przez nacjonalizację wakfów¹¹ na ogromną skalę, utrudniano powroty uchodźcom z okresu wojny 1877–1878¹², których majątki przejmowali ich sąsiedzi bądź ludność napływowa z terytoriów pozostających w granicach Imperium Osmańskiego, wspierano Cerkwi prawosławnej w akcji chrystianizacyjnej (szczególnie wśród Pomaków)¹³. Najbardziej trwałym następstwem polityki państwa były migracje na ogromną skalę, które w latach 1878–1912 objęły liczbę aż 350 tys. muzułmanów. Miało to znaczący wpływ na strukturę demograficzną Bułgarii – w tym okresie doszło do zmniejszenia odsetka mahometan w tym kraju z 23,5% do 15%¹⁴.

¹⁰ M. Груев, А. Калъонски, „Възродителният процес” – мюсюлманските общности и комунистическият режим, София 2008, passim; A. Tarnawczyk-Ziemnicka, *Stereotyp Pomaka a polityka BPK okresu procesu odrodzeniowego*, [w:] J. Skowronek (red.), *Stereotypy a Słowiańszczyzna*, Łódź 2008, s. 167–179; L. Nahodilova, *Communist Modernisation and Gender: The Experience of Bulgarian Muslims, 1970–1990*, *Contemporary European History*, 2010, 19, s. 37–53.

¹¹ *Wakf* był zapisem pieniężnym na cele religijne, charytatywne lub publiczne, przewidzianym przez prawo szariatu, który stanowił zinstytucjonalizowaną formę przekazywania jałmużny – jednego z pięciu filarów wiary islamu, *zakatu*. Zob. H. Inalcik, D. Quataert (red.), *Dzieje gospodarcze i społeczne Imperium Osmańskiego 1300–1914*, Kraków 2008, s. 878.

¹² W historiografii tureckiej pojawiły się dane, że w latach 1877–1879 ruchy migracyjne we wschodniej części Bałkanów objęły nawet 1,5 mln muzułmanów. Zob. M. M. Маева, *Българските турци-преселеници в Република Турция (Култура и идентичност)*, София 2006, s. 19; R. Crampton, *Bulgaria*, Oxford 2007, s. 426.

¹³ Ж. Назърска, *Българската държава и нейните малцинства 1878–1885 г.*, София 1999, passim; Z. Klejn, Rola mniejszości narodowych w państwowym i narodowym odrodzeniu Bułgarii (1877–1914), *Balkanica Posnaniensia*, 2001, 11/12, s. 113–120; K. Fijołek, Położenie prawne mniejszości tureckiej w Bułgarii od 1878 r. do wybuchu II wojny światowej, *Studenckie Zeszyty Naukowe IFS UJ*, 2013, 1(3), s. 107–111.

¹⁴ D. Vasileva, *Bulgarian Turkish Emigration and Return*, *International Migration Review*, 1992, 26, s. 346.

Polityka dyskryminacji mniejszości muzułmańskiej utrzymała się po I wojnie światowej, czego przejawem były nowe przepisy ograniczające autonomię wyznaniową muzułmanów z czerwca 1919 roku: sprowadzono muftich do roli urzędników państwowych i poddano gminy islamskie ścisłej kontroli. Na początku lat dwudziestych wewnątrz mniejszości muzułmańskiej Bułgarii powstały dwa zwalczające się środowiska: zwolennicy kemalizmu i nowopowstałej Republiki Turcji (a co za tym idzie – nowej formy tureckiego nacjonalizmu) oraz tzw. starzy Turcy – konserwatyści, przywiązanych do zasad ładu społecznego Imperium Osmańskiego, opartego na zasadach religijnych islamu i szariacie. W myśl koncepcji *divide et impera*, władze bułgarskie przystąpiły do współpracy ze „starymi Turkami”, równocześnie represjonując kemalistów. Związane to było z polityką zagraniczną carskiej Bułgarii – Republika Turcji była postrzegana w tym okresie jako państwo komunistyczne, które w każdej chwili może wykorzystać irredentę i zagrozić integralności terytorialnej zachodniego sąsiada. Kemalistyczne stowarzyszenia kulturalno-edukacyjne Turan, założone w 1927 roku, znajdowało się pod ciągłą obserwacją policji, aż zostało rozwiązane w 1936 roku. Dlatego też w kolejnej fali migracyjnej, która objęła w latach 1923–1939 (szczególnie w 1927, 1933 oraz 1935) około 170 tys. muzułmanów, znajdowało się wielu zwolenników Atatürka¹⁵.

Po II wojnie światowej, władze komunistyczne początkowo zaprzestały polityki wymierzonej w mniejszość muzułmańską, starając się ją pozyskać do „budowania nowej rzeczywistości socjalistycznej” (ale i w obliczu początkowo niestabilnej pozycji w kraju). Równocześnie jednak doszło do prześladowania muzułmańskich duchownych, ograniczania ich roli w szkolnictwie oraz w życiu publicznych, a także zwalczania zewnętrznych przejawów religijności związanych z ubiorem – szczególnie źle widziane i zakazywane były fezy, stroje kobiece: *ferece* i *czarczafy*, rodzaje płaszczy z kapturem i chustą zakrywającą twarz czy kolorowe szarawary¹⁶. Wciąż milcząco wspierano wyjazdy muzułmanów z Bułgarii – szacuje się, że w przeciągu drugiej połowy lat czterdziestych z kraju wyemigrowało 150–250 tys. muzułmanów¹⁷. Szybko pojawiły się także otwarte konflikty związane z niechęcią muzułmańskich chłopów (a stanowili oni dominującą część tej mniejszości) do kolektywizacji i przystępowania do spółdzielni rolnych. Trzeba także nadmienić, że koncepcje wyrównywania szans społecznych łączyła się z likwidacją szkolnictwa w językach mniejszości, co miało przyczynić się do ułatwienia młodym Turkom dostępu do rynku pracy i zdobycia wyższego wykształcenia. Po okresie wspierania rozwoju odrębności muzułmanów w drugiej połowie lat czterdziestych i na początku lat pięćdziesiątych (mimo że w duchu ateizacji) doszło do zmiany kursu

¹⁵ A. M. Mirkova, *Citizenship Formation in Bulgaria: Protected Minority or National Citizens?*, *Journal of Muslim Minority Affairs*, 2009, 29\4, s. 471–473; Д. Гюдуров, *Религиозната политика на България и мюсюлманите (1919–1925 г.)*, Годишник на департамент „История” НБУ, 2007, 2, s. 351–390; D. Vasileva, op. cit., s. 346; K. Fijolek, *Położenie prawne mniejszości...*, s. 112–113;

¹⁶ A. Parzymies (red.), *Muzułmanie w Europie*, Warszawa 2005, s. 59–60; A. Eminov, *Turks and Tatars...*, s. 139–140.

¹⁷ T. Czekalski, op. cit., s. 213–214; У. Бюксеншютц, *Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци (1944–1989)*, София 2000, s. 95–97; Н. Илиева, op. cit., s. 70.

wobec tej mniejszości wyznaniowej – władze komunistyczne stopniowo zaczęły rezygnować z haseł internacjonalizmu proletariackiego i powróciły do kursu nacjonalistyczne (co zresztą nie było wyjątkiem w przypadku całego regionu w tym okresie¹⁸). Można więc mówić o pewnej przeciwnej tendencji polityki mniejszościowej do procesu destalinizacji – o ile po 1956 roku doszło do pewnej odwilży i złagodzenia represyjności reżimu komunistycznego, to następowało równoczesne zaostrzenie stosunku wobec muzułmanów. Efektem tego były coraz częstsze akcje promowania zmian imion i nazwisk wśród mahometan, które początkowo objęły małżeństwa mieszane, następnie Pomaków i Romów, a wreszcie największą grupę muzułmanów w kraju – Turków. Polityce tej towarzyszyło rugowanie języka tureckiego ze sfery publicznej Bułgarii: ograniczanie zasięgu tureckich szkół, gazet, programów radiowych i telewizyjnych oraz stowarzyszeń. O ile wyjazdy do krajów spoza bloku wschodniego były niezwykle utrudnione i obłożone licznymi procedurami, to emigracja ludności muzułmańskiej do Turcji była nie tylko ułatwiona, ale wręcz milcząco popierana przez bułgarskie państwo komunistyczne (do szczególnego ich nasilenia doszło w latach 1950–1953, co ostatecznie skutkowało zamknięciu granic¹⁹). „Proces odrodzeniowy” lat osiemdziesiątych oraz „Wielka Wędrówka” stanowiły więc niechlubne ukoronowanie przeszło dwudziestopięcioletniej polityki dyskryminacji mniejszości muzułmańskiej, realizowanej przez reżim komunistyczny.

Miejsce islamu w bułgarskiej kulturze

Żeby lepiej zrozumieć źródła oraz kontekst polityki antyislamskiej władz bułgarskich realizowanej aż do 1989 roku, należy odwołać się do kształtu bułgarskiej kultury oraz umiejscowienia w niej islamu, koncepcji dotyczących genezy obecności muzułmanów na tych ziemiach i wynikających z nich stereotypów, które na całych Bałkanach mają kluczową rolę w polityce po dziś dzień.

Obecność mniejszości muzułmańskiej w Bułgarii wiąże się z podbojem tureckim oraz funkcjonowaniem islamskiego Imperium Osmańskiego na tym obszarze przez przeszło pięć wieków (1496–1878). Bułgarscy historycy najczęściej wiążą genezę tej wspólnoty religijnej z przymusową islamizacją oraz turczeniem ludności w okresie „jarzma osmańskiego”, czego najwyraźniejszym przykładem były: konwersje w Rodopach pod koniec XVII wieku²⁰, akcje kolonizacyjne Juruków,

¹⁸ T. Gallagher, *Outcast Europe: The Balkans 1789–1989. From the Ottomans to Milošević*, London-New York 2001, s. 228–273.

¹⁹ H. L. Kostanick, *Turkish Resettlement of Refugees from Bulgaria, 1950–1953*, *Middle East Journal*, 1955, 9\1, s. 41–52.

²⁰ Według części historyków bułgarskich miało dojść wtedy do przymusowej i masowej islamizacji z udziałem wojsk osmańskich oraz zniszczenia około 250 cerkwi i klasztorów położonych między miejscowościami Kosteneć i Stanimaka. Zob. M. Lubańska, *Synkretyzm a podziały religijne w bułgarskich Rodopach*, Warszawa 2012, s. 25–34; Badania Antoniny Żeljazkowej wykazały, że najprawdopodobniej wydarzenia te nigdy nie miały miejsca, a islamizacja Rodopów miała charakter dobrowolny i rozłożony w długim okresie czasu. Zob. A. Żeljazkova, *The Problem of the Authenticity of Some Domestic Sources on the Islamization of the Rhodopes, Deeply Rooted in Bulgarian Historiography*, *Etudes Balkaniques*, 1990, 4, s. 105–111.

Konjarów, Tatarów oraz Czerkiesów²¹ czy praktyka *devşirme*, polegająca na odbieraniu rodzicom chrześcijańskich dzieci, które następnie były szkolone na janczarów (elitarnie oddziały wojskowe) i wysokich urzędników państwowych²². Z drugiej strony tureccy oraz zachodni badacze oceniają, że konwersje religijne miały charakter dobrowolny i łączyły się z licznymi gratyfikacjami i szybkim awansem społecznym (podobnie jak w przypadku obszaru Bośni)²³, a obraz agresywnej islamizacji ukształtował się pod wpływem skrajnych przypadków związanych z nadużyciami czy wybuchami nienawiści, które nie należy łączyć z oficjalną polityką państwa²⁴. Prawda najpewniej leży po środku – mimo wielu przypadków przymusowych konwersji w przeciągu panowania tureckiego, nie miały one decydującego wpływu na ukształtowanie się mniejszości muzułmańskiej na ziemiach bułgarskich, a znacznie ważniejszą rolę w procesach demograficznych odegrały czynniki ekonomiczne oraz dążenie do awansu społecznego²⁵.

W XIX wieku, w okresie odrodzenia narodowego w kulturze bułgarskiej wykształcił się negatywny obraz islamu jako „religii zła”, a muzułmanie (często określane jako „poturczeńcy”) najczęściej byli przedstawiani jako zdrajcy, którzy zaprzędali swoją religię w zamian za korzyści materialne. W dużej mierze było to związane ze specyfiką funkcjonowania społeczeństwa osmańskiego, podzielonego na grupy wyznaniowe (*millety*), w którym wspólnota muzułmańska była wyraźnie faworyzowana, tymczasem chrześcijanie (*rum millet*) zostali pozbawieni praw politycznych i sprowadzeni do roli poddanych drugiej kategorii. Wyższość mahometan była wyrażana we wzgardliwym określeniu wobec innowierców – *raja*, co można tłumaczyć jako bydło bądź trzoda²⁶. Imperium Osmańskie miało więc w pierwszej kolejności charakter islamski, a nie turecki, natomiast określenie „Turek”

²¹ M. Dymarski, *Konflikty na Bałkanach w okresie kształtowania się państw narodowych w XIX i na początku XX wieku*, Wrocław 2010, s. 76–80

²² G. Yilmaz, *Becoming a Devşirme The Training of Conscripted Children in the Ottoman Empire*, [w:] G. Campbell, S. Miers, J. C. Miller (red.), *Children in Slavery Through the Ages*, Ohio 2009, s. 119–134.

²³ N. Malcolm, *Bosna: A Short History*, London 1994, s. 45–47; P. Wróbel, *Kontrowersje wokół podboju i islamizacji Bośni. Przyczynek do krytyki tzw. „polityki historycznej”*, *Balkanica Posnaniensia*, 2012, 19, s. 87–92.

²⁴ W historiografii pojawiało się także wiele mniej prawdopodobnych teorii na temat genezy wspólnoty muzułmańskiej na ziemiach bułgarskich. Warto tu wspomnieć o tzw. koncepcji polskiej, która twierdziła, że bułgarscy muzułmanie są potomkami Polaków (stąd też miałyby wynikać ich nazwa „Pomacy”), którzy osiedlali się po rozbiorach na tym obszarze. Wśród muzułmanów jest także rozpowszechniona turecko-kumańska teoria na temat genezy Pomaków twierdząca, że pochodzą oni od turskich ludów koczowniczych, które napłynęły na obszar Rodopów już w XI wieku. W greckiej historiografii wciąż funkcjonuje natomiast teza mówiąca, że Pomacy to zislamizowani i zeslawizowani Grecy. Zob. M. Lubańska, op. cit., s. 27–28; C. Райчевски, *Българите мохамедани*, София 1998, s. 23; А. Желязкова (red.), *Мюсюлманските общности на Балканите и в България*, t. 1, София 1997, s. 37–38.

²⁵ А. Желязкова, *Разпространение на исляма в западнобалканските земи под османска власт XV–XVIII век*, София 1990, passim.

²⁶ В. Jezernik, *Dzika Europa. Balkany w oczach zachodnich podróżników*, Kraków 2007, s. 179; K. Манчев, *История на балканските народи*, t. 1: 1352–1878, София 2012, s. 33–36; Z. Klejn, *Położenie Bułgarów pod zaborem osmańskim. Próba obnażenia mitów i stereotypów*, *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowej*, 2006, 41, s. 12–13, 18–22.

oraz „muzułmanin” były aż do początku XX wieku tożsame. Kształtowanie się bułgarskiego ruchu narodowego nabrało charakteru antyislamskiego, często traktującego proces odrodzenia narodowego jako konfliktu o charakterze religijnym, a wręcz cywilizacyjnym. Do zaostrzenia tej tendencji doszło wyraźnie w drugiej połowie XIX wieku, kiedy w toku powstań oraz walk narodowowyzwoleńczych często dochodziło do pogromów na ludności chrześcijańskiej przez mahometan (a także *vice versa* w toku nakręcania spirali nienawiści)²⁷. Pod wpływem ujmowania w bułgarskiej kulturze odrodzeniowej islamu jako „religii zła” wytworzył się szereg stereotypów na temat muzułmanów w Bułgarii – traktowano ich jako zdrajców narodowych bądź ofiary przymusowej islamizacji, którym trzeba uświadomić, że są Bułgarami. Obraz ten odgrywał istotny wpływ na politykę państwa bułgarskiego do lat osiemdziesiątych XX wieku²⁸.

Współczesna sytuacja mniejszości muzułmańskiej w Bułgarii

Na przełomie lat osiemdziesiątych oraz dziewięćdziesiątych, w okresie załamywania się władzy komunistycznej oraz stopniowych przemian demokratycznych w Bułgarii, jednym z najważniejszych postulatów opozycji był wstrzymanie działań skierowanych przeciwko muzułmanom. Po masowych demonstracjach Pomaków, które miały miejsce w Sofii pod koniec 1989 roku, Komitet Centralny BKP (pod przewodnictwem Petyra Mladenowa, który zastąpił Todora Żiwkova na stanowisku I sekretarza partii) oficjalnie zdecydował się odrzucić politykę „procesu odrodzeniowego” i cofnąć wszystkie sankcje wymierzone przeciwko mniejszościom. Mahometanie mogli wrócić do swoich imion i nazwisk, uwolniono wszystkich aresztowanych, którzy trafili do więzienia w wyniku oporu stawianego akcji asymilacyjnej, umożliwiono powrót do kraju tym, którzy zostali zmuszeni do emigracji. Przemilczano jednak kwestię osądzenia odpowiedzialnych za „proces odrodzeniowy”, co było związane z tym, że wielu komunistycznych decydentów wciąż piastowało wysokie stanowiska państwowe. Przez kraj – głównie obszary zamieszkałe przez duży odsetek mniejszości muzułmańskiej (Kyrdżali, Razgrad) – przetoczyła się fala protestów nacjonalistycznych przeciwko decyzjom KC BPK. Uczestniczyli w nich przede wszystkim chłopcy, którzy wykupili bądź przejęli majątki deportowanych w 1989 roku muzułmanów i obawiali się roszczeń ze strony dawnych właścicieli. Skandowali hasła, w których przestrzegali przed separatyzmem tureckim, niebezpieczeństwem utworzenia autonomii (tzw. Republiki Razgradzkiej) bądź nawet odłączeniem się części ziem od państwa i powtórzeniem „scenariusza cypryjskiego”. Ocenia się, że wiele z manifestacji była faktycznie lokalnymi wiecami władz komunistycznych, zaangażowanych wcześniej w „proces

²⁷ Е. Иванова, *Колѳбанията на комушулука*, [w:] М. Балева, У. Брунбауер (red.), *Батак като място на паметта и забравата*, София 2007, s. 142–147; R. Millman, *The Bulgarian Massacres Reconsidered*, *The Slavonic and East European Review*, 2000, 58/2, s. 218–231.

²⁸ M. Lubańska, op. cit., s. 27.

odrodzeniowy”, na co wskazuje posługiwanie się przez uczestników protestów tymi samymi hasłami²⁹.

Wobec wystąpień nacjonalistycznych na południu i północnym-wschodzie kraju, trudności związanych z odzyskiwaniem własności przez tureckich repatriantów, nierozliczenia winnych „procesu odrodzeniowego”, ale przede wszystkim powstania nowych warunków politycznych po upadku komunizmu, ukształtowała się pierwsza w historii partia polityczna reprezentująca interesy mniejszości tureckiej w Bułgarii – Ruch na rzecz Praw i Wolności (DPS). Został on założony 4 stycznia 1990 roku przez dawnych członków Tureckiego Ruchu Narodowyzwoleńczego z Ahmedem Doganem na czele. Program formacji opiera się na hasłach anulowania wszystkich skutków „procesu odrodzeniowego”, uzyskania dla mniejszości muzułmańskiej autonomii kulturalno-językowej, a także na hasłach liberalnych. Wobec konstytucyjnego zakazu funkcjonowania w Bułgarii partii o charakterze etnicznym, religijnym czy rasowym, DPS początkowo miało kłopot z rejestracją (mimo że nie można jej uznać za partię o charakterze islamistycznym). Do końca XX wieku poparcie tego ugrupowania utrzymywało się w granicach 5–8%³⁰, od połowy następnego stulecia jego wyniki w wyborach parlamentarnych uległy wyraźnemu wzrostowi: w 2005 – 15,2%, w 2013 – 11,3%, a w ostatnich wyborach z 2014 r. – 14,8%. Dane te wskazują, że Ruch na Rzecz Praw i Wolności zyskał poparcie nie tylko muzułmanów, ale także Bułgarów, zainteresowanych liberalnymi propozycjami partii Lutwi Mestan (jej przewodniczącego od 2013 roku). Ocenia się, że nie jest ona tylko niezwykle istotną siłą na bułgarskiej scenie politycznej (ze względu na szerokie możliwości koalicyjne praktycznie nieprzerwalnie w latach 2001–2014 jej przedstawiciele wchodzili do poszczególnych rządów, zarówno lewicowych, jak i prawicowych), ale także – jak stwierdziła Anna Parzymies – prawdopodobnie najważniejszym ugrupowaniem reprezentującym muzułmanów w Europie³¹.

O przewodnictwo nad wspólnotą muzułmańską po przemianach systemowych zabiegał także główny mufti Bułgarii, którego pozycja była jednak stosunkowo słaba w wyniku nie tylko uwikłania we współpracę z władzami komunistycznymi w latach osiemdziesiątych, ale i wewnętrznych podziałów wśród wyższego duchowieństwa muzułmańskiego. Od 1988 roku urząd ten był sprawowany przez Nedima Gendżewa, wspieranego przez BKP, a następnie przez jej dziedziczkę – Bułgarską Partię Socjalistyczną (BSP). W 1992 roku Wysoka Rada Muzułmańska

²⁹ N. Ragaru, *Islam in Post-communist Bulgaria: An Aborted “Clash of Civilizations”?*, Nationalities Papers, 2001, 29\2, s. 298–300; R. Vassilev, *Bulgaria’s Ethnic Problems, East European Quartely*, 2002, 36\1, s. 106–107; K. Fijolek, *Retoryka bułgarskich ugrupowań nacjonalistycznych wobec etnicznych Turków*, [w:] R. Sendek, B. Rusin (red.), *Wśród czy obok nas? Mniejszości w literaturze, kulturze i historii krajów słowiańskich*, Kraków 2013, s. 119–121.

³⁰ W wyborach do Zgromadzenia Narodowego w 1990 roku DPS uzyskał 8% (24 mandatów), w 1991 roku – 7,6% (24), w 1994 roku – 5,4% (15), a w 1997 roku – 7,6% (19).

³¹ A. Parzymies (red.), op. cit., s. 69; K. Fijolek, *Ruch na Rzecz Praw i Swobód – reprezentant mniejszości tureckiej w Bułgarii. Historia, program i miejsce na bułgarskiej scenie politycznej*, [w:] R. Sendek (red.), *Ślady obcego panowania w języku, kulturze i świadomości narodów południowosłowiańskich*, Kraków 2011, s. 83–93; M. Bakalova, *The Bulgarian Turkish Names Conflict and Democratic Transition*, Innovation, 2006, 19\3–4, s. 239–241.

wybrała nowego głównego muftiego – Fikri Saliego, który jednak nie został uznany przez bułgarskie władze, wciąż popierające Gendzewa. W ten sposób doszło do rozłamu i funkcjonowania dwóch zwalczających się instytucji głównego muftiego w państwie (Ali Eminov uznał, że takie było pierwotne zamierzenie znajdujących się u władzy socjalistów³²). Po porażce BSP w wyborach parlamentarnych w 1997 roku, nastąpiła ugoda między stronami – w sierpniu Gendzew i Sali podpisali deklarację, na mocy której doszło do unifikacji instytucji Wysokiej Rady Muzułmańskiej i wyboru nowego głównego muftiego, przy czym zadeklarowali oni, że żaden z nich nie będzie ubiegać się o ten urząd. Nowym przywódcą religijnym islamu w Bułgarii został Mustafa Alisz Hodża, co zakończyło rozłam wśród tamtejszych hierarchów muzułmańskich³³. Konflikt związany z urzędem głównego muftiego w latach 1992–1997 obrazuje problemy, z którymi mniejszość muzułmańska borykała się właściwie od początku swojej egzystencji w państwie bułgarskim. Z jednej strony należy zwrócić uwagę na ciągłe wewnętrzne podziały wśród elit tej społeczności, a z drugiej na skuteczne wykorzystywanie tych konfliktów przez bułgarskich polityków. Doprowadziło to do tego, że aż do 1989 roku mahometanie, mimo że stanowili znaczący odsetek społeczeństwa, nie posiadali własnej reprezentacji politycznej. Dlatego też instytucja głównego muftiego nie mogła konkurować do tej roli z podkreślającym swój liberalny charakter i odcinającym się od haseł *stricte* religijnych DPS.

Upadek komunizmu oraz przemiany demokratyczne niewątpliwie przyniosły wyraźną poprawę sytuacji mniejszości muzułmańskiej w Bułgarii. Wprawdzie już we wcześniejszych okresach społeczność ta miała zagwarantowane konstytucyjnie podstawowe prawa do odrębności religijnej, etnicznej i kulturowej, jednak były one nagminnie łamane. Obecnie DPS jest w stanie skutecznie reprezentować interesy Turków oraz innych mniejszości muzułmańskich w kraju, a gwarantem przestrzegania ich praw jest szereg organizacji międzynarodowych z Unią Europejską na czele, która jest szczególnie wyczulona na kwestie tolerancji i przyjmuje rolę promotora wszelkiej formy różnorodności kulturowych. Z drugiej strony wcześniejsza polityka dyskryminacji tej ludności, brutalne kampanie związane z asymilacją oraz wysiedleniami, nieuregulowane sprawy związane z powrotami emigrantów, brak likwidacji wszystkich następstw „procesu odrodzeniowego” oraz nierozliczenie autorów tej akcji stworzyły powszechny brak zaufania do instytucji państwa bułgarskiego oraz niechęć do uczestnictwa w życiu publicznym wśród przedstawicieli tej mniejszości. Przymusowe zmiany imion i nazwisk odbiły się na kształcie tożsamości muzułmanów w Bułgarii. Najbardziej widoczne jest to w przypadku ludności pomackiej, która nie tylko coraz częściej odzega się od bułgarskości, ale także od jakichkolwiek deklaracji narodowych, samookreślając się przy pomocy kategorii religii („Muzułmanin”) oraz lokalności („tutejszy”). Cześć przedstawicieli tej grupy uznaje się natomiast za Turków, mimo nieznamości języka tureckiego. Można więc powiedzieć, że o ile polityka wysiedleń spełniła oczekiwania władz bułgarskich (czyli faktyczne zmniejszenie

³² A. Eminov, *Turks and Tatars...*, s. 145.

³³ Idem, *Islam and Muslims in Bulgaria: A Brief History*, *Islamic Studies*, 1997, 36\2–3, s. 236.

odsetka tej ludności), to próby asymilacji muzułmanów przyniosły skutki odwrotne od zamierzonych: separacji ich od państwa i narodu bułgarskiego oraz umocnienie nacjonalizmu tureckiego³⁴.

Podsumowanie

Najbardziej długotrwałym efektem polityki mniejszościowej prowadzonej przez państwo bułgarskie w przeciągu XX wieku było zmniejszenie odsetka muzułmanów w tym kraju z 23,5% do 10%³⁵. Na ten proces wpływały nie tylko największe akcje wymierzone w tę ludność (1912, 1942, druga połowa lat osiemdziesiątych), ale i konsekwentna polityka dyskryminacji, przyczyniająca się do wyjazdów i asymilacji. Cel tych działań był jasny – stworzenie homogenicznego państwa narodowego, w którym nie było miejsca dla nie-Bułgarów, a tym bardziej dla „dawnych ciemieżców”, związanych ściśle z jednoznacznie negatywnym (wręcz zdemonizowanym) wyobrażeniem na temat okresu panowania tureckiego na ziemiach bułgarskich. Niezależnie czy byli to carowie z dynastii Koburgów, czy przywódca komunistyczny Todor Żiwkow, pozbycie się muzułmanów z kraju (czy to przez bułgaryzację, czy wysiedlenia) było celem mniejszościowej polityki władz bułgarskich. Ostatnie dekady po przemianach demokratycznych przyniosły wyraźny odwrót od monopolu tego sposobu myślenia o państwie i społeczeństwie w Bułgarii, co pokazuje wzmacniająca się rola Ruchu na rzecz Praw i Wolności na scenie politycznej. Z drugiej strony wciąż istnieją ugrupowania, które chcą realizować wizję homogenicznego państwa narodowego. Wciąż jest ona także popularna w społeczeństwie bułgarskim. W 2014 roku do parlamentu weszły nacjonalistyczne ugrupowania: Front Patriotyczny – 7,3% czy ATAKA – 4,5%, a także populiści z Bułgarii bez Cenzury – 5,7%³⁶, a w publikacjach pretendujących do bycia naukowymi można znaleźć stwierdzenia o tym, że muzułmanie to wyłącznie „zislamizowani bądź poturczeni Bułgarzy o zamroczonej świadomości narodowej, których należy przywrócić na łono narodu”.

Bibliografia

- Bakalova M., 2006, *The Bulgarian Turkish Names Conflict and Democratic Transition, Innovation*, 19\3–4, s. 233–246.
- Brzeziński A., 2002, *Grecja, Trio*, Warszawa.
- Crampton R., 2007, *Bulgaria*, Oxford University Press, Oxford.
- Czekalski T., 2010, *Bulgaria, Trio*, Warszawa.
- Dymarski M., 2010, *Konflikty na Bałkanach w okresie kształtowania się państw narodowych w XIX i na początku XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.

³⁴ K. Ghodsee, *Muslim Lives in Eastern Europe: Gender, Ethnicity, and the Transformation of Islam in Postsocialist Bulgaria*, Princeton 2009, passim; A. Eminov, *Social Construction of Identities: Pomaks in Bulgaria*, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2007, 6\2, s. 1–25.

³⁵ A. Kalionski, *Communities, Identities and Migrations in Southeast Europe*, Sofia 2014, s. 48–55.

³⁶ K. Popek, *Bulgaria: Warianty sformowania rządu po wyborach parlamentarnych*, <<http://balkanistyka.org/bulgaria-warianty-sformowania-rzadu-po-wyborach-parlamentarnych/>>, 17.05.2015.

- Eminov A., 1997, Islam and Muslims in Bulgaria: A Brief History, *Islamic Studies*, 36\2–3, s. 209–241.
- Eminov A., 2007, Social Construction of Identities: Pomaks in Bulgaria, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 6\2, s. 1–25.
- Eminov A., 2000, Turks and Tatars in Bulgaria and the Balkans, *Nationalities Papers*, 28\1, s. 129–164.
- Fijołek K., 2013, Położenie prawne mniejszości tureckiej w Bułgarii od 1878 r. do wybuchy II wojny światowej, *Studenckie Zeszyty Naukowe IFS UJ*, 1(3), s. 107–114.
- Fijołek K., 2013, Retoryka bułgarskich ugrupowań nacjonalistycznych wobec etnicznych Turków, [w:] R. Sendek, B. Rusin (red.), *Wśród czy obok nas? Mniejszości w literaturze, kulturze i historii krajów słowiańskich*, Scriptum, Kraków.
- Fijołek K., 2011, Ruch na Rzecz Praw i Swobód – reprezentant mniejszości tureckiej w Bułgarii. Historia, program i miejsce na bułgarskiej scenie politycznej, [w:] R. Sendek (red.), *Ślady obcego panowania w języku, kulturze i świadomości narodów południowosłowiańskich*, Scriptum, Kraków, s. 83–93.
- Gallagher T., 2001, *Outcast Europe: The Balkans 1789–1989. From the Ottomans to Milošević*, Routledge, London-New York.
- Ghodsee K., 2009, *Muslim Lives in Eastern Europe: Gender, Ethnicity, and the Transformation of Islam in Postsocialist Bulgaria*, Princeton University Press, Princeton.
- Inalcik H., Quataert D. (red.), 2008, *Dzieje gospodarcze i społeczne Imperium Osmańskiego 1300–1914*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Jezernik B., 2007, *Dzika Europa. Bałkany w oczach zachodnich podróżników*, Universitas, Kraków.
- Kalionski A., 2014, *Communities, Identities and Migrations in Southeast Europe*, Anamnezis, Sofia.
- Klejn Z., 2006, Położenie Bułgarów pod zaborem osmańskim. Próba obnażenia mitów i stereotypów, *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowej*, 41, s. 5–30.
- Klejn Z., 2001, Rola mniejszości narodowych w państwowym i narodowym odrodzeniu Bułgarii (1877–1914), *Balcanica Posnaniensia*, 11\12, s. 113–120.
- Kołodziejczyk D., 2011, *Turcja*, Trio, Warszawa.
- Kostanick H. L., 1955, Turkish Resettlement of Refugees from Bulgaria, 1950–1953, *Middle East Journal*, 9\1, s. 41–52.
- Lubańska M., 2012, *Synkretyzm a podziały religijne w bułgarskich Rodopach*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Malcolm N., 1994, *Bosna: A Short History*, New York University Press, New York.
- Millman R., 2000, The Bulgarian Massacres Reconsidered, *The Slavonic and East European Review*, 58\2, s. 218–231.
- Mirkova A. M., 2009, Citizenship Formation in Bulgaria: Protected Minority or National Citizens?, *Journal of Muslim Minority Affairs*, 29\4, s. 469–482.
- Nahodilova L., 2010, Communist Modernisation and Gender: The Experience of Bulgarian Muslims, 1970–1990, *Contemporary European History*, 19, s. 37–53.

- Neuburger M., 2000, Pomak Borderlands: Muslims on the Edge of Nations, *Nationalities Papers*, 28\1, 181–196.
- Neuburger M., 2004, *The Orient Within. Muslim Minorities and the Negation of Nationhood in Modern Bulgaria*, Cornell University Press, Ithaca-London.
- Parzymies A. (red.), 2005, *Muzułmanie w Europie*, Dialog, Warszawa.
- Popek K., *България: Варианти сформования на рządu по wyborach parlamentarnych*, <<http://balkanistyka.org/bulgaria-warianty-sformowania-rzadu-po-wyborach-parlamentarnych/>>, 17.05.2015.
- Ragaru N., 2001, Islam in Post-communist Bulgaria: An Aborted “Clash of Civilizations”?, *Nationalities Papers*, 29\2, s. 293–324.
- Solak E., 2009, *Znaki szczególne. Językowe i wokół językowe problemy bułgarskiego Odrodzenia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Tarnawczyk-Ziemnicka A., 2008, Stereotyp Pomaka a polityka BPK okresu procesu odrodzeniowego, [w:] J. Skowronek (red.), *Stereotypy a Słowiańszczyzna*, Piktora, Łódź, s. 167–179.
- Wróbel P., 2012, Kontrowersje wokół podboju i islamizacji Bośni. Przyczynek do krytyki tzw. „polityki historycznej”, *Balkanica Posnaniensia*, 19, s. 87–92.
- Vasileva D., 1992, Bulgarian Turkish Emigration and Return, *International Migration Review*, 26, s. 342–352.
- Vassilev R., 2002, Bulgaria’s Ethnic Problems, *East European Quarterly*, 36\1, s. 103–125.
- Yilmaz G., 2009, *Becoming a Devşirme The Training of Conscripted Children in the Ottoman Empire*, [w:] G. Campbell, S. Miers, J. C. Miller (red.), *Children in Slavery Through the Ages*, Ohio University Press, Ohio, s. 119–134.
- Zeljzkova A., 1990, The Problem of the Authenticity of Some Domestic Sources on the Islamization of the Rhodopes, *Deeply Rooted in Bulgarian Historiography*, *Etudes Balkaniques*, 4, s. 105–111.
- Арденски В., 2005, *Загаснали огнища*, Ваньо Недков, София.
- Бюксеншютц У., 2000, *Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци (1944–1989)*, IMIR, София.
- Божков В., 2012, *Възродителният процес и българите махомедани*, Пропелер, София.
- Генчев Н., 1995, *Българското Възраждане*, Иван Вазов, София.
- Груев М., Калъонски А., 2008, „Възродителният процес” – мюсюлманските общности и комунистическият режим, *Сiela*, София.
- Гюдуров Д., 2007, Религиозната политика на България и мюсюлманите (1919–1925 г.), *Годишник на департамент „История” НБУ*, 2, s. 342–390.
- Желязкова А. (red.), 1997, *Мюсюлманските общности на Балканите и в България*, т. 1, Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия, София.
- Желязкова А., 1990, *Разпространение на исляма в западнобалканските земи под османска власт XV–XVIII век*, БАН, София.
- Зеленгора, Г., 2013, *Балканската война – масова смърт и етническо прочистване*, *Либерален преглед*, 3, s. 636–661.

- Иванова Е. 2007, Колебанията на комшулука, [w:] М. Балева, У. Брунбауер (red.), Батак като място на паметта и забравата, Изток-Запад, София, s. 142–147.
- Илиева Н., 2010, Турската етническа група в България (1878–2001), НИГГГ-БАН, София.
- Карахасан-Чънар И., 2005, Етническите малцинства в България, Лик, София.
- Маева М. М., 2006, Българските турци-преселеници в Република Турция (Култура и идентичност), Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия, София.
- Манчев К., 2012, История на балканските народи, т. 1: 1352–1878, Парадигма, София.
- Михайлов С., 1992, Възрожденският процес в България, М&М, София.
- Назърска Ж., 1999, Българската държава и нейните малцинства 1878–1885 г., Лик, София.
- Население по местоживеене, възраст и вероизповедание, <censusresults.nsi.bg/Census/Reports/2/2/R10.aspx> 24.02.2015.
- Пауновски В., Илел Й., 2000, Евреите в България между унищожението и спасението, Adasa-Pres, София.
- Райчевски С., 1998, Българите мохамедани, Български бестселър, София.
- Станчев П., 2008, „Родина” – организация на българите мюсюлмани в Родопите, НГДЕК „Константин Кирил Философ”, София.
- Стоянова П., 2006, Покръстването на българите мюсюлмани, Анамнеза, 1\3, s. 128–139.

SUMMARY

The paper is about the main problems of the policy of Bulgaria toward the Muslim minority since the beginning of 20th century till the present days. First of all, there is the analysis of the biggest assimilation action of the Muslims: in 1912, in 1942 and in the 1980s, during which Bulgaria tried to reduce the number of Muslims in the state (or even cleared out) by changing names from Arabic and Turkish to Bulgarian, forced Christianization and displacement. However they were not the only activities against that minority, which was discriminated since the creation of Bulgarian state in 1878. The roots of that policy are connected with the image of Islam and the “Turkish yoke” in Bulgarian national consciousness and culture, which defines representatives of the Muslims as “Islamized Bulgarians” and “traitors”. After the fall of communism and the democratic transformation in Bulgaria, the situation of the Muslim minority has significantly changed, which is connected with activity of the party, which represented their interests in the political scene, Movement for Rights and Freedoms and an affiliation of that Balkan state to European Union.

Keywords: Bulgaria, Muslim Minority, 20th Century, Balkan History.

